

Həmid Araslı və türk-müsəlman xalqları ədəbiyyatı

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim və ictimai xadim, Əməkdar elm xadimi, akademik Həmid Araslı ədəbiyyat tariximizin folklor, aşiq yaradıcılığı, klassik irs və ədəbi əlaqə problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olub və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcılarından biri kimi tanınıb.

Alimin elmi tədqiqatlarında ədəbi əlaqələr mövzusu mühüm yer tutub. Bu əlaqələrin vacib tezisləri, mühüm elmi müddəaları ilkin renessans dövründə (XII əsr) Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Məhsəti Gəncəvi irsinin Özbəkistan, Tacikistan, Hindistan və Türkiyə xalqları ədəbiyyatı; Orta əsrlərdə (XIV-XVI əsrlər) Marağalı Əvhədi, İmadəddin Nəsimi, Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli irsi ilə Şərq xalqları və Asiya ölkələri ədəbiyyatı; erkən yeni dövr üzrə (XVII-XVIII əsrlər) Məhəmməd Əmani, Fədai, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhcur Şirvani, Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vəqif irsinin qarşılıqlı poetik ənənələri, habelə, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı olub.

Həmid Araslının tədqiqatçılığı təsviri, informativ xarakterli olmaqla bərabər, faktların təsdiqi və ya təshihləri ilə birlikdə olub, iqrari və inkari hökmlərə yol açıb, mühakiməli və məntiqli görünüb, mülahizələrə və mübahisələrə yer qoyub. Bu o deməkdir ki, Həmid Araslının tədqiqatlarının çoxu ilkinliklə, fərdi tədqiqat üsulu ilə bağlı olub, vaxt keçdikcə, axtarışların, elmi uğurlarının zənginləşdirib.

Ədəbiyyatşünas-alim ciddi mənbəşünaslıq və mətnşünaslıq işləri görüb. Bədii-elmi materiala yaxın olmağı bacarıb. Buna ərəb, fars və rus dillərini, ədəbi qaynaqları daha dərinləndirən bilməsi zəmin olub.

Həmid Araslının elmi-filoloji bilikləri Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq, habelə Asiya ölkələri üzrə konfranslar, əhəmiyyətli mövzu-problemlər ətrafında tədqiqlər, tədris müəssisələrində mühazirələr fonunda zənginləşib. Alimin tədqiqatlarının geniş bir şəbəkəsi tarixi-müqayisəli metoda, analitik təhlil üsuluna əsaslanıb. O, problemləri əhatəsi ilə birlikdə göstərməyə, ənənə, irs və varislik zəminində təqdim etməyə, müasirliyə üstünlük verib, sosial-siyasi şəraitlə elmi-mədəni mühiti bir yerdə götürməyi vacib bilib.

Görkəmli alim tarixi-ədəbi şəxsiyyətləri: Homer, Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Şota Rustaveli, Aligyeri Dante, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Uilyam Şekspir, Corc Bayron, İohan Volfhanq Höte, Aleksandr Puşkin, Mirzə Fətəli Axundzadə, Namiq Kamal və Tofiq Fikrəti dövrünün müasirləri səviyyəsindən dəyərləndirib.

Həmid Araslı Nizami Gəncəvi irsini cəhəngşümul hesab edib. Onun Yaxın və Orta Şərq, habelə Asiya ölkələri şairlərinə geniş təsirindən danışır. Buna səbəb Nizami humanizmi və bəşəriyyəti olub. Alim bu ideyaları Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin əsasında görüb. O, Şərq xalqlarının zəngin mədəni irsinə, böyük ərəb və qədim yunan mədəniyyətinə, şifahi xalq yaradıcılığına dərinləndirən bələd olub. Bu poetik məktəb özünəqədərki poetika məktəblərindən seçilib və şairi əsrimizə qədər Şərq və Qərb (Avropa) ölkələrində tanınıb. Bunu "Gülşəhri və Nizami Gəncəvi" məqaləsində də qeyd edib. Bu baxımdan, alim hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi, İran şairi Məktəbi, tacik şairi Əbdürrəhman Cami, özbək şairi Əlişir Nəvai və türk şairi Şeyxinin adını çəkib.

Ədəbi əlaqələr araşdırıcısının məqalələri türk-müsəlman xalqları məcrasındadır. Bu mənada "Gülşəhri və Nizami Gəncəvi" (1968), "Nizami və özbək ədəbiyyatı" (1980), "Qüdrətli şair, ictimai xadim" (1968), "Cami və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1964), "Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən" (1957), "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1940), "Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1966), "Sabir və Şərq ədəbiyyatı" (1962), "Füzuli ərəb tədqiqatında" (1971), "Ədəbiyyat tariximiz haqqında yeni əsər" (1982), "Füzuli haq-

qında yeni kitab" (1956) kimi məqalələri qeyd oluna bilər.

Həmid Araslı ədəbi əlaqələrdə tərcümənin roluna, ciddi filoloji-elmi tərcüməyə əhəmiyyət verib. Alimin tərcüməyə yanaşması münasibətli, müdaxiləli olub. "Nizami əsərlərini yazan katiblər onun türkçə işlətdiyi sözləri nə qədər dəyişdirsələr də, şairin əsərlərində bu sözlər, xüsusilə xalq deyimləri çox qalmışdır. Nizaminin sənət dilinə türk dili baxımından yanaşmayan şərhçilər bu deyimlərin çoxunu izah edə bilməmiş, təxmini şəkildə şərh etmişlər".

Tədqiqatçı Nizami Gəncəvi əsərlərinin ilk dəfə XIV əsrdə Qızıl Orda şairi Qütb tərəfindən tərcüməsi fikrinə etiraz edib. Əsaslandırır ki, Qütbədən yarım əsr öncə, 1313-cü ildə türk şairi Gülşəhri ilk dəfə Nizami şeirini türk dilinə çevirib.

Həmid Araslı qeyd edib ki, Yaxın Şərqdə elm və ədəbiyyatın inkişafında səlcuqların böyük xidməti olub. Fars dilində yaranan seirin ən qüdrətli nümayəndələri Səlcuqlar sarayında yetişib, Atabəylərin maddi və mədəni yardımı sayəsində şöhrətlənib.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alimin türk-müsəlman dünyasından daha çox məşğul olduğu sənətkar Nizami Gəncəvidir. O, Azərbaycan renessansının bu dahi şəxsiyyəti haqqında monoqrafiya, "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı", "Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsəlləri", "Nizami və vətən", "Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı", "Nizaminin lirik şeirləri", "Sirlər xəzinəsi", "Ölməz məhəbbət dastanı", "Nizami yaradıcılığında xalqlar dostluğu", "Şairin dünya şöhrəti" və başqa məqalələrini yazıb. Həmid Araslı Nizaminin Yaxın və Orta Şərqə əlaqələrini özbək, tacik, hind, türk, fars ədəbiyyatı ilə bağlı izah edib. Bu baxımdan, "Gülşəhri və Nizami", "Qüdrətli şair, ictimai xadim", "Cami və Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən" məqalələri konfranslar, tarixi bayramlar, ədəbi yubileylər, faktoloji bədii əlaqələr və tədris münasibətilə yazılıb.

Həmid Araslının Nizamiyə aid elmi-metodoloji tədqiqatlarının vacib tərəfi nədir? Alim yazır: "Xəmsə" elə böyük şöhrət qazanmışdır ki, bu mövzularda əsər yazmaq Yaxın Şərqdə şairlik sınağı kimi qiymətləndirilmişdir". "Nizaminin adı Şərq təzkirə müəllifləri və tarixçilərinin əsərlərində böyük sayğı ilə anılmışdır". "Yaxın Şərq xalqları Nizami əsərlərini əsrlər boyu orijinalda oxuduqları kimi, onu başqa dillərə çevirmək yolu ilə də şairi öz ölkələrində şöhrətləndirməyə çalışmışlar".

Həmid Araslının türk-islam məcrasında məşğul olduğu ikinci böyük sənətkar fars-tacik şairi Əbdürrəhman Camidir. O,

bütün dünya xalqlarının tanıdığı və zəngin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olan sənətkardır. Ə.Cami özündən əvvəlki sənətkarlara bələd olub, mənzum və mənsur əsərlərində onlardan bəhs edib. Azərbaycan hökmdarlarını, alim və şairlərini tanıyıb, onlarla məktublaşır. "Baharistan" və "Nəfəhatül-üns" əsərlərində Xaqani, Nizami, Şah Qasım Ənvar və Əssar Təbrizi haqqında məlumat verib.

Tədqiqatçıya görə, Ə.Camiyə təsir edən ilk qaynaq Xaqani Şirvani yaradıcılığıdır. Xaqani ilk dəfə qəsidələrinə fəlsəfi məzmun aşılayıb, "Qəsideyi-şiniyyə" Şərq şairlərinin 40-dan çoxuna təsir edib. Ə.Caminin "Cilair-ruh" qəsidəsi də Xaqani əsərinə cavab olaraq yazılıb.

Fars-tacik şairi Nizaminin "Xəmsə"sinə cavab yazıb. Teymurilər sarayında (XV əsr) Ə.X.Dəhləvi yaradıcılığı Nizamidən üstün tutulub. Cami isə əksinə, Sultan Hüseyn Baykara və tərəfdarlarından fərqli olaraq Nizami yaradıcılığını yüksək qiymətləndirib, onu Ə.X.Dəhləvi sənətindən artıq tutub. Cami üç əsərlə Nizamini təqlid edib, lakin "Xirədnəməyi-İskəndəri" və "Yeddi gözəl" mövzularında əsər yazmayıb.

Həmid Araslı göstərir ki, Əbdürrəhman Caminin şeirlərinə də Nizaminin təsiri olub. O, Marağalı Əşrəf və Şah Qasım Ənvardan da bəhrələnib. Onun Mirzə Cəhəngşah Həqiqiyə məktubu da olub. Herat şəhərinə qayıtdıqdan sonra Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubla da məktublaşır.

Azərbaycan şairləri də Camini ustad kimi sevirlər. M.Füzuli "Ənisül-qəlb" əsərlərində onu hörmətlə xatırlayıb və "Hədisi-ərbəin" əsərini dilimizə çevirib, qəzəl və qəsidələrinə də nəzirələr yazıb, ondan təzminlər edib. Mirzə Fətəli Axundzadə də Ə.Cami irsinə bələd olub, onun fəlsəfi görüşlərini qiymətləndirib, fəlsəfi məktublarında Şeyx Mahmud Şöbüstəri, Şəms Təbrizi, Cəlaləddin Rumi və Əbdürrəhman Cami fəlsəfəsini Qərb panteizmi ilə müqayisə edib. M.F.Axundzadənin fikir qaynağında Cami, Ş.M.Şöbüstəri və Rumi fəlsəfəsi əsas olub. Caminin adı M.P.Vəqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabirin əsərlərində də keçilib. Sənətkarın "Yusif və Züleyxa", "Baharistan" əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub.

Həmid Araslı ədəbi əlaqələr məcrasında ilk növbədə milli-dini və siyasi-ideoloji mənsubiyyəti, habelə Nizami və ona yaxın qüdrətli şairləri: Homer, Firdovsi, Əlişir Nəvai, Dante, Füzuli, Şekspir və Puşkini əsas götürməklə araşdırmalar aparıb. Məs., tədqiqatçı üçün Əlişir Nəvai kimdir? Dövrünün nadir siması, özbək xalqının mədəni inkişafında görkəmli alim, fədakar dövlət xadimi, incəsənət hamisi. Şair ömrünün 50 ilini ədəbiyyata sərf edib, lirik şeirləri ilə məşhur olub, həyatı boyu qəzəl yazıb, dörd "Divan" yazıb, onları "Xəzayinül-məani" - mənalar xəzinəsi adlandırır. Sənətkarın əsas mövzusu məhəbbət olub. Böyük türk şairi Nizami, Dəhləvi, Sədi, Hafiz və Camini müəllimləri sayıb. Sənətkar dövlət və idarəçiliyə aid fikirlərini "Məxzənül-əsrar"ın təsvir-təhkiyə formasında olan "Heyrətül-əbrar"da verib. "Leyli və Məcnun"u heç bir əsərə bənzətməyib, zamanəsini göstərən. "Xəmsə"sinin üçüncüsü "Fərhəd və Şirin"də arzularını ifadə edib. Dördüncü poeması "Səbəyi-səyyad"ı Nizaminin "Yeddi gözəl"inin quruluşunda yazıb. Son əsəri "Səddi-İsgəndər" də "İsgəndərnamə"dən təsirdir. Həmid Araslı "Qüdrətli şair, ictimai xadim", "Nizami və özbək ədəbiyyatı", "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqalələrini Əlişir Nəvaiyə, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrə həsr edib.

Ədəbiyyatşünas-alim "Nizami və özbək ədəbiyyatı" məqaləsində türk-müsəlman xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrini aydınlaşdırıb. O, Xaqani, Nizami, Rumi, Nəvai və Füzulini türk qövmlərinin tarixi birliyində nadirsənət abidələri hesab edib. Alim yazır ki, Nizaminin Şərq, Orta Asiya xalqlarına, xüsusən, özbək tarixi və

mədəniyyətinə dərin bələdliyi olub. Fərabə, İbn Sina, Biruni, M.Kaşğari, Yusif Xas Hacibi öyrənib. Həmid Araslı bu baxımdan Orta Asiya tarixi, iqtisadi həyatı, məişəti, dili və adətlərini müşahidə üçün şairin bədii obrazlarını xatırladıb. Nizami Orta Asiyanın Qaraxan, Qədirxan, Gurxan, Mahmud kimi tarixi şəxsiyyətlərinin adlarını tez-tez işlədib.

Nizami əsərlərinin ən qədim əlyazmaları XIV əsrin sonlarına aiddir. Özbək xalqı XIV əsrdən etibarən Nizami əsərlərini fars və türk dillərində oxumağa başlayıb. İlk dəfə Qütb XIV əsrdə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını türkcəyə tərcümə edib (əlyazması Paris milli kitabxanasındadır), Polyak alimi Zayonçovski fotosurəti və transkripsiyası ilə birlikdə nəşr edib, sonra Qazan və Daşkənd nəşrləri gəlib.

Həmid Araslıya görə, Nizami mövzuları ilə Ə.Nəvaidən əvvəl Heydər Xarəzmi məşğul olub. Ondan sonra Ə.Nəvai, daha sonra dövlət xadimi, şair və tarixçi Zəhirəddin Məhəmməd Babur gəlib. O, "Baburnamə" və "Müxtəsər"də Nizaminin, onun əsərlərinin adlarını çəkib. Dahi şairin yaradıcılığı ilə sonra Xacə, Ahagi, Buxaralı Övhi məşğul olub. XV-XVI və XVII-XVIII əsrlərdə özbək təzkirlərində də Nizami adı hörmətlə çəkilir. XX əsrdə Şərəfəddinov, Sədrəddin Eyni, Qafur Qulam, Aybək, Hadi Zərifov, Məqsud Şeyxzadə, A.Xaytmetov, Mollayev, Vahid Abdullayev, Sadircan Erkinov özbək Nizamişünaslığında mühüm rol oynayıblar.

Ədəbi araşdırıcı "Qüdrətli şair, ictimai xadim" məqaləsində Əlişir Nəvaini Homer, Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Aligyeri Dante, Məhəmməd Füzuli, Uilyam Şekspir, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin kimi dahilərin sırasında görüb, müasiri Bəsiri, Kişvəri, Füzuli və Qövsinin ondan öyrəndiyini, Sam Mirzə və Sadiq bəy Əfşarın onun "Məcəlüsün-nəfais" əsərindən istifadə etdiyini yazıb. Alim "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində göstərib ki, Nizamidən başqa, Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi və Şah Qasım Ənvar poeziyasını dərinləndirən öyrənib, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Məktəbi və Füzulidən də poetik təsirlənib, Nizami mövzularında dəyərli "Xəmsə" yaradıb.

XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yazılmış təzkirə və cümlələrdə Əlişir Nəvaidən geniş bəhs edilib, əsərlərindən nümunələr verilib. XIX əsrdə Azərbaycandakı ədəbi cəmiyyətlərdə Nəvai qəzəllərinə də Füzuli qəzəlləri kimi nəzirələr yazılıb.

Həmid Araslının Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatından məşğul olduğu üçüncü görkəmli sənətkar Əmir Xosrov Dəhləvidir. Nə üçün məhz Dəhləvi? Alim yazır ki, Azərbaycan və Hindistan xalqlarının əlaqələr tarixi qədimdir. "Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri mədəniyyəti ilə yaxından tanış olduğu kimi, Hindistan xalqlarının görkəmli simaları da Azərbaycanla və onun zəngin mədəniyyəti ilə həmişə maraqlanmışlar. Bu xalqların mədəniyyəti, xüsusən ədəbiyyatları bir-birinə qüvvətli təsir göstərmişdir". Həmid Araslı belə əlaqələrin zəminini ilk növbədə iqtisadi sahədə görüb. "Hələ X əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər, yəni Hindistanın ingilislər tərəfindən işğalına qədərki əsrlərdə Azərbaycanda bir çox hind tacirləri olduğu kimi, Azərbaycan tacirləri də tez-tez Hindistana getmiş, ticarət əlaqələri ilə birlikdə Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələr də gündən-günə genişlənmişdir". Belə iqtisadi-mədəni əlaqələr Qətran Təbrizinin əsərlərində ifadəsini tapıb.

(Davamı var)

Əlizadə ƏSGƏRLİ,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
filologiya elmləri doktoru,
professor.